
УДК 929:323](477)”18”

Віктор Короткий
Національний університет
імені Тараса Шевченка

ВЗАЄМИНИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА ТА ЛЕОНАРДА СОВІНСЬКОГО: ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ ХЛОПОМАНСТВА

Стаття присвячена дослідженню еволюції взаємин знакових представників руху хлопоманів середини XIX ст. – Володимира Антоновича та Леонарда Совінського у контексті польсько-українського порозуміння.

Ключові слова: рух хлопоманів, В. Антонович, Л. Совінський, Україна, українськість.

Wiktor Korotkij. Stosunki wzajemne Wołodymyra Antronowycza i Leonarda Sowińskiego: epizod z historii chłopomanstwa. W artykule analizuje ewolucję stosunków pomiędzy członkami Ruchu hłopotaniv kultowego połowy dziewiętnastego wieku. - Włodzimierz Antonowicz i Leonard Sovinskoho w kontekście pojednania polsko - ukraińskiego .

Słowa kluczowe: hłopotaniv ruch, W. Antonowycz, L. Sovinski, Ukraina, ukraińskość.

Victor Korotkij. The relationship of Vladimir Antonovich and Leonard Savinskoe: episode from the history of hłopotaniv. The article investigates the evolution of relations between members of the movement hłopotaniv iconic mid-nineteenth century. - Vladimir Antonovich and Leonard Sovinskoho in the context of Polish- Ukrainian reconciliation.

Keywords: Movement hłopotaniv, W. Antonowycz, L. Sovinskyj, Ukraine, Ukrainianness.

Рух хлопоманів і похідні від нього явища, як суспільний феномен середини XIX століття, ще й досі, через різні причини, залишаються не вповні дослідженими. На теоретико-термінологічному рівні відсутнє узгоджене, визнане представниками різних галузей гуманітарних наук його визначення. Вітчизняні і зарубіжні дослідники продовжують трактувати це унікальне явище по-різному, залежно від рівня теоретичної підготовки, наукової культури та політичних уподобань. Існуючі визначення термінів і понять, які застосовують під час дослідження хлопоманства політизувалися з часу їх появи. Від середини XIX століття вони зазнали суттєвої трансформації і навіть набули діаметрально протилежних значень. Нині існуюча термінологія не відповідає сучасним вимогам і не вдовольняє не лише науковців, але й широкий загал, оскільки рівень його політичної культури значно зріс.

Ми не ставимо за мету завдання теоретичного характеру – впорядкування термінологічно-понятійного апарату, яке вже давно назріло. Наше завдання набагато скромніше – прослідкувати історію взаємин двох поляків-хлопоманів. Ними виступають випускники Університету св. Володимира Володимир Антонович – один з фундаторів новітнього українства та Леонард Совінський – один з перших перекладачів творів Т. Шевченка на польську мову. Колишні одностудійці кінця 1850-х років перетворилися на ідейних ворогів на початку 1860-х років, презентуючи еволюцію різних течій хлопоманства. Перший згодом став відомим

українським науковцем і громадським діячем, професором Університету св. Володимира. Другий – опинився на засланні, яке зламало усе його подальше життя і не дозволило реалізуватися повною мірою свої життєві плани.

Знаність обох постатей, солідна історіографічна і джерельна база позбавляє нас потреби вдаватися до її аналізу. Наголосимо лише, що постать В. Антоновича досліджують переважно історики, а Л. Совінського літературознавці, тому методика цих досліджень значно різниться. В Україні, на відміну від Польщі, перекладач творів Кобзаря на польську мову став об'єктом досліджень переважно шевченкознавців. Проте проблема взаємин В. Антоновича і Л. Совінського у контексті історії хлопоманства не була предметом наукових студій.

Хлопоманія середини XIX століття цілком правомірно оцінюється дослідниками як свідоме демократичне прагнення молоді частини польського суспільства Правобережної України до зближення з українським народом [22, С. 317]. Зародившись наприкінці 1850-х років з усвідомлення історичної кривди Річчю Посполитою корінного населення українських земель та потреби відновлення історичної справедливості щодо українського народу, вона стимулювала розвиток української національної ідентичності, оскільки на ґрунті протидії польським національно-політичним устремлінням зростала і свідомість українців, кристалізувалася необхідність побудови нової України.

Для реалізації своїх планів хлопомани широко використовували творчість Т. Шевченка, яка у XIX столітті була прапором боротьби для всього слов'янства. Учасник і історик польського національно-визвольного руху середини XIX століття Ф. Равіта-Гавронський засвідчував: «Його [Т. Шевченка. – Автор.] поезії поширювались у рукописах і пробуджували народну самосвідомість».[30, S. 144.] Відзначаючи величезну популярність його поезій, один з колишніх активних учасників польського визвольного руху, а згодом хлопоман Павлин Свенціцький писав: «... жоден із слов'янських народів не має такого справді народного поета, як Шевченко. Великим ентузіазмом проймалася польська молодь на Україні, зокрема університетська, коли брала в руки «Кобзаря»... Ми захоплювалися творами поета, його думками, які він так ясно і вірно висловив...» (// Siolo. – Lwow, 1866. – Кн. II. – С. 106.) Далі у своїх спогадах він пояснював: «... Поезія Шевченка кличе до боротьби; український народ знайшов в університетській молоді друзів, захисників, що вирішили працювати для його добра – визволення від кріпацтва і поширення освіти...». (Там само. – С. 159.)

Такими друзями і захисниками українського народу стали польські хлопомани В. Антонович та Л. Совінський. Перший за час перебування у стінах Університету Св. Володимира познайомився з творчістю Т. Шевченка другий – став перекладачем творів Кобзаря на польську мову. Окремі розрізнені документи засвідчують, що життєві шляхи Володимира Антоновича і Леонарда Совінського перетиналися. Оскільки сам Володимир Боніфатійович не залишив про це згадок у своїх «Мемуарах» і, очевидно, цілком свідомо замовчував факт особистого знайомства з польським шевченкознавцем, спробуємо пролити світло на історію цих взаємин.

Польське суспільство не тільки намагалось зрозуміти, але і зрозуміло феномен Шевченка по-своєму, у руслі власної національної ідеї. Переклади поетових творів на польську мову не варто розглядати лише у контексті популяризації

творчості українського діяча. Шевченко розглядається поляками швидше як інструмент потрібний для використання останнього у боротьбі останніх за свою свободу. Лозунги частини польського руху «За нашу і вашу свободу», вочевидь, не суперечать цьому. Саме вище означена обставина пояснює спробу частини багатоглядного польського суспільного руху ХІХ ст. залучити Кобзаря союзником з огляду на величезний авторитет і вплив його творчості на українське населення.

Не випадково член Віленської слідчої комісії з політичних справ Гогель писав про те, що польські революціонери Сераковський і Падлевський довго вивчали творчість Т. Шевченка і прагнули ближче познайомитись з ним у Петербурзі після його повернення із заслання. Він писав: «Ненависть к полякам начала понемногу сглаживаться у Шевченки после возвращения его в Петербург и знакомства с Сераковским и Падлевским; он убедился, что есть и между поляками личности, сочувствующие малороссам...».[9, С. 50-52.]

Приятель Тараса Григоровича польський письменник і активний учасник польського повстання 1863 р. Юліан Беліна-Кенджицький (1827-1889), який у 1846 р. жив поруч з ним у Києві, залишив цікаві спомини про ставлення Кобзаря до поляків. Він згадував: «Український поет до поляків дуже нерівно був настроений. Не раз гримав на них, але частіше за минуле. Він розумів кріпацький стан селянства й осуджував його, але говорив було: «Наші панки й підпанки за Дніпром не ліпші ляхів. Так само катують мужика, як ваші економи. На все прийде своя пора»».[6, С. 158.]

Відомий російський дослідник О. Пипін ще у 1880-х роках, вивчаючи рух хлопоманів в Україні, писав: «... польська хлопоманія була цікавим результатом давнього прагнення польського середовища зрозуміти народне питання Південно-Західного краю та унаочнити немалий ступінь цього розуміння; хлопоманія не підтримала стару шляхетську партію, насправді вона була відмінною від істотних догматів цієї партії саме свідомістю історичної кривди, яку здійснила Польща у стосунку до Південно-Західного краю. У хлопоманії польсько-шляхетське суспільство, почавши з романтичного козакофільства, спочатку такого безкорисливого і безвинного, дійшло до того пункту, послідовно йдучи за яким, треба було зовсім відмовитися від польського традиційного ідеалу, а потім практично від зазіхань на панування в Південно-Західному краї».[22, С. 325.] Саме такий шлях еволюції свідомості пройшли хлопомани Володимир Антонович, Тадеуш та Розеслав Рильські та деякі інші, які демонстративно відмовилися від свого польського коріння, прийняли українську національність і культуру та стали піонерами українського громадського руху.

Таку асиміляцію вважав неприйнятною для себе інший польський хлопоман – Леонард Совінський (1831-1887), який закінчив два факультети (історико-філологічний і медичний) Університету Св. Володимира. Тривалий час перебуваючи у стінах Київського університету, він був членом нелегальних польських організацій, мав вплив на діяльність Тройницького союзу, користувався значним авторитетом серед студентської молоді, співпрацював з Володимиром Антоновичем.[33.]

Мемуарист і безпосередній учасник польського суспільного руху на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. Фр. Равіта-Гавронський повідомляв, що Антонович та відомий польський літератор, колишній студент університету Св.

Володимира Леонард Совінський були добре знайомі ще з 50-х років XIX століття. Більш того Л. Совінський спочатку допомагав Володимирі Боніфатієвичу в його роботі. У своїй праці, присвяченій подіям 1863 року в Україні, він так оповідав про цю співпрацю. «Палкий, красномовний, талановитий (Л. Совінський. – Авт.) бував на студентських зібраннях, часто брав слово і зачаровував своєю промовою. Часом читав виступи до своїх сатир, які на той час готував до друку. Будучи демократом за переконанням, був речником мовчазного Антоновича, поки не спостеріг, що під демократичною маскою він ховає дуже зручно інші, далекосяжніші тенденції. Тоді, але значно пізніше, лише в 1861 р. став його затятим противником і з подвійною енергією намагався боротися з ним на кожному кроці, прагнучи відвернути від нього тих, котрих він потяг до свого кола своїм впливом».[30, S. 131-132.]

У студентські роки і під час перебування у Києві Л. Совінський виступав опікуном університетської молоді серед якої користувався авторитетом. Польський письменник А. Плуг (псевдонім Антоні Петкевича) пригадував, що ще в студентські роки Л. Совінський відзначався своїм демократизмом. А. Петкевич писав: «За часів університетських... завдяки видатним здібностям і неабиякій енергії він вів перед серед молоді й відомий був у Київській, Волинській і Подільській губерніях, як керівник завзятих оборонців народу, а серед заздрісних або упереджених був прославлений навіть як червоний демагог, особливо після перекладу «Гайдамаків» Шевченка й публікації розправи про українську літературу».[29, S. 389.]

Один з найцікавіших та поінформованіших польських мемуаристів студент Університету Св. Володимира і учасник польського визвольного руху Вацлав Лясоцький у «Спогадах з мого життя» згадував як під час вакацій до його товариського кола долучився Володимир Антонович разом з Леонардом Совінським. [28,S. 285.] Сусідампольського шляхтича зібрання університетської молоді несподобалося і вони оголосили їх «демагогічними» з'їздами головним чином через перебування В. Лясоцького «мовчазного Антоновича, як головної дішньої хлопманії, і близького до дію товариша Леонарда Совінського, перекладача «Гайдамаків»». [28,S. 285.]

Факт спільної участі у польському суспільному русі Л. Совінського та В. Антоновича підтверджує також у своїх споминах Тадеуш Бобровський. Серед тодішньої університетської молоді перед величчю, - на його думку, - Леонард Совінський, Володимир Антонович, Тадеуш Ожеховський, Володимир Мілович, Вацлав Лясоцький, Тадеуш Раковський. Відомий громадський діяч Правобережжя, поміщик Липовецького повіту Т. Бобровський, що закінчив юридичний факультет Петербурзького університету у 1848 р., але полишивши наукову кар'єру віддався громадській роботі, залишив цікаві мемуари. Вони охоплюють кілька десятків років і яскраво змальовують представників польського суспільства та його побут в Україні, переважно на Київщині. Розповівши про Совінського, Бобровський характеризував Антоновича, що являв за його спостереженнями «цілковиту протилежність до Совінського [...] Непоказний й скромний поставою, несміливий у поведженні, поважний і більш задумливий ніж говіркий, ґрунтовніший і розважливіший, ніж блискучий та вимовний, з певним висловом затайливості й підозроливості в очах та обличчі, позбавленому чару молодости, з замилюванням вже тоді віддавався студіям над джерелами до історії України. Здався, мені тоді працюючішим, аніж талановитим,

більш схильним і призначеним до тихої кабінетної праці, ніж до практичного життя. Серед гурту товаришів уважався за дуже талановитого й мав на їх не абиякий вплив, завдяки своєму видатному розумові й вдачі, щирості переконань, а може й упертості, з якою держався вже раз вироблених переконань». [24, С. 358.]

Вже сучасники помічали досить суттєві відмінності характерів В. Антоновича та Л. Совінського, про що свідчать наведені характеристики з спогадів Фр. Равити-Гавронського та Т. Бобровського. «Непохитність Антоновича у найбільш принципових питаннях та поступливість, схильність до компромісів Совінського, – на думку Марії Брацкої, – стали причиною розходження шляхів цих двох непересічних особистостей». [7, С. 64.] Проте нам здається, що відмінностей характерів, хоча б і суттєвих, замало для гучного і публічного конфлікту двох впливових хлопоманів, вони двоє були занадто добре вихованими для цього. Справжня причина лежить, очевидно, в площині ідеологічній, а не особистій. Адже різні темпераменти не заважали їм іти пліч-о-пліч протягом багатьох років, залишаючись одностайними. М. Брацка також інформує, що навесні 1860 р. Антонович разом з Совінським та групою інших хлопоманів ініціювали зустріч з представниками старшого покоління польських поміщиків з метою поєднання сил і прийняття спільних рішень у селянському питанні, проте згода виявилася лише видимістю. [7, С. 64.]

Важко погодитися, між тим, з наступним твердженням дослідниці. «Ще напередодні свого переходу до лав українських національних діячів, – пише вона посилаючись на Р. Таборського, – Антонович відредагував і видав другий том «Архива Юго-Западной России», в якому в неприглядному світлі представлено минуле Речі Посполитої, що стала останньою краплею для Совінського та приводом для друку критичної статті на шпальтах газети «KurierWilenski» (1860, № 75), в якій звинуватив видавця «Архива» в односторонній підбірці, джерельного матеріалу». [7, С. 64.]

Наведена інформація щодо В. Антоновича, який начеб-то, відредагував і видав другий том «Архива Юго-Западной России», є недостовірною і її не важко спростувати. Проект «Архива Юго-Западной России» (далі АЮЗР) був остаточно опрацьований М. Іванишевим у 1857 р. і затверджений Київською Археографічною комісією на початку 1858 року. [2, С. 135.] Проект АЮЗР передбачав такі основні тематичні частини:

Акты щодо історії Православної Церкви в Україні («Акты, относящиеся к истории Православной Церкви Юго-Западной России» – частина 1); (У дужках вказуємо фактичну назву і порядковий номер частин АЮЗР; частина 7 «Акты о заселении Юго-Западной России» не була передбачена в початковому плані Іванишева, а пропонована ним частина 5 не була виділена в окремий напрямок. – Авт.)

Акты щодо сільського побуту та стосунків між поміщиками і селянами («Акты об экономическом и юридическом отношении крестьян в Юго-Западной России» – частина 6);

Акты щодо управління та економічного стану міст («Акты относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России» – частина 5);

Справи королівських, поміщицьких, гродських і общинних судів («Материалы для истории местного управления в связи с историей сословных организаций» – частина 8);

Акти державно-економічні про податки і торгівлю;

Ухвали провінційних сеймиків («Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России» – частина 2);

Акти про козацькі війни («Акты о козаках» – частина 3);

Матеріали щодо історії шляхетських родів («Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» – частина 4). [17, С. 86-88.]

Фактично проект видання АЮЗР розпочав новий етап діяльності Київської археографічної комісії й залишався її основною програмою та візитною карткою впродовж усього існування. [12.]

У серії АЮЗР М. Іванишевим були підготовлені й випущені два перших томи першої та другої частин. У 1859 р. вийшли «Акты относящиеся к истории Православной Церкви Юго-Западной России (1481-1596)», до яких увійшло 123 документи, більшість з яких походила з Київського центрального архіву давніх актів. Завданням тому було з'ясування причин, передумов та мети церковної унії 1596 р., відомої як Берестейська унія. Упорядник тому зосередився не на зовнішніх факторах, а на внутрішніх проблемах Православної Церкви, вбачаючи в них головну причину унії. Учений опублікував чимало документів, які показували негативні сторони діяльності та гріховне життя ієрархів Церкви, а також матеріали про міжконфесійну боротьбу й агресивність адептів католицизму. Однак як у середовищі сучасників, так і пізніших дослідників досить гостро постало питання про «кон'юктурний суб'єктивізм» у доборі документів до видання. Зазначимо, що подібного суб'єктивізму практично неможливо було уникнути в умовах Російської імперії кінця 1850-х років: світська і духовна цензура, державна ідеологія оборони офіційного православ'я і критика католицизму та унії, врешті – особисті російсько-православні переконання Іванишева не могли не вплинути на його наукову діяльність. [23, С. 100-107.] І все ж елемент суб'єктивізму не варто перебільшувати, адже значною мірою він зумовлений також «специфікою корпусу джерел, яким користувався дослідник, – актові книги Правобережжя». [2, С. 137.]

У 1861 р. вийшов перший том другої частини АЮЗР «Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569-1654 гг.)», що містить 41 документ. Наголосимо, що обидва видання М. Іванишева викликали різні критичні виступи діячів «польського табору», що сповідували ідею відновлення Речі Посполитої в межах 1772 р. (куди входили й українські землі Правобережної України), а отже й польськості цього краю. Польські рецензенти писали про тенденційність добору документів і навіть закидали звинувачення у їх фальсифікації. Проте, не наводячи конкретних аргументів, критики обговорювали лише, так би мовити, політичний бік справи.

Одним з таких критиків видань АЮЗР підготовлених М. Іванишевим (наголошуємо - М. Іванишевим, а не В. Антоновичем, як помилково вважала М. Брацка), був Леонард Совінський. Він насправді опублікував у 1860 році в «Kurierze Wileńskiem» (№ 75) статтю, присвячену археографічній діяльності київського професора-правника. У цій публікації подається не зовсім достовірна інформація про шляхи і місця пошуку М. Іванишевим документів для своїх публікацій. Автор безпідставно вважав, що «Іванишев є любителем судових скандалів. У своїх пошуках він осо-

бливо звертає увагу на ті скарги й маніфестації, котрі подавались проти давнього польського дворянства; книг декретів уникає як вогню». [2, С. 138.] Насправді, це твердження не відповідало дійсності, особливо заява продекретові книги.

Втім, це був лише початок «польської фронди» проти М. Іванишева. Її продовжив Зенон Фіш під псевдонімом Падалиця в тому ж «KurierieWilenskiem» за 1861 р. (№ 30). Несподівано польських публіцистів в анонімній рецензії підтримав сам Микола Костомаров. [2, С. 138-142.] Гостра критика видавничої діяльності Київської археографічної комісії змусила М. Іванишева як автора програми видання та видавця перших книг до публічної відповіді. Того ж таки 1861 року у Києві російською та польською мовами побачила світ брошура «Ответ Киевской комиссии для разбора древних актов на обвинения некоторых газет и журналов по поводу выхода в свет 2-й части Архива Юго-Западной России». Редакторами брошури значилися М. Юзефович та М. Іванишев.

У брошурі-відповіді критикам публікацій М. Іванишева пропонувалося особисто перевірити в Київському Архіві давніх актів автентичність виданих документів і продемонструвати історичні матеріали, які б спростували опубліковані джерела. «Нагоріхи» дісталася усім опонентам. Відповідь завершувалася так: «Смотря на сплетение ложных обвинений, публично высказываемое г. Падалицею (Зеноном Фишем) и г. Со-винским, с неслыханным в польской литературе цинизмом, невольно подумаешь, что некоторые лица, принадлежащие к благородному западнорусскому дворянству, все еще находятся под влиянием иезуитизма, учившего когда-то, что цель оправдывает средства. Неужели эта вековая ржавчина до того въелась в юго-западную Русь, что никакая цивилизация истребит ее не может?». [20, С. 48-49.]

Для того, щоб впорядкувати, редагувати і видавати томи АЮЗР Володимир Антонович, для початку, повинен був стати щонайменше співробітником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Загальновідомо, що лише у 1863 році він не без допомоги проф. М.Д. Іванишева був призначений канцеляристом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. І лише після звільнення Миколою Дмитровичем посади головного редактора Комісії у 1864 р. Володимир Боніфатійович посів його місце. Однак дійсним членом Комісії Антонович був затверджений лише 1867 року. [26, С. 23.]

Для уточнення цієї інформації слід звернутися до одного з найінформативніших документів «Послужного списка...» В. Антоновича. Там читаємо: «4 июля 1863 года определен на службу канцелярским чиновником в канцелярию Генерал-Губернатора с откомандированием для занятия во временную комиссию для разбора древних актов»; «Утвержден Киевским Генерал-Губернатором в должности Главного редактора Комиссии 1864 апреля 18»; «Утвержден Киевским, Подольским и Волынским Генерал-Губернатором в Звании действительного члена той-же Комиссии 1867 апреля 21». [21, арк. 19.]

На посаді головного редактора Київської комісії для розгляду давніх актів В. Антонович перебував двадцять років (1864-1883). За цей час він видав дев'ять томів «Архива Юго-Западной России», де більш ніж на 4000 сторінках було видруковано 2220 актів (з 8000 відібраних ученим). Першим Антонович підготував і видав том про козаків, але це сталося лише у 1863 році. [1.] (Акты о козаках (1500-1648) / [передм. В. Антоновича] // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1863. – СХХ+432

с.) У дев'яти томах АЮЗР, підготовлених колишнім хлопоманом були представлені найрізноманітніші типи документів: привілеї та грамоти литовських князів, польських королів і російських царів (жалувані, дарчі, підтверджувальні), роздільчі листи, тестаменти, скарги, вироки судів, протоколи і постанови сеймиків, протести, об'яви, позови, свідоцтва, люстрації замків, воєводств тощо. [25; 26; 8.]

Очевидним є факт, що діяльність В. Антоновича в Київській археографічній комісії розпочалася пізніше, ніж непорозуміння між ним та Л. Совінським. Тому вона не може бути причиною цього протистояння. За з'ясуванням причин, що призвели до конфлікту між В. Антоновичем і Л. Совінським звернемося до автобіографічної записки одного з найактивніших діячів українського руху другої половини ХІХ ст. Костя Михальчука. [11, С. 24-28.] Останній повідомляв, що в 1861 році він «змушений був кинути Київ і виїхати на село в Бердичівський повіт, а швидко після того – на материн хутір (Суслівку) (по сусідству з селом Березівкою Литинського повіту, де жив тоді спочатку прихильний до нас перекладач «Гайдамаків» Шевченка на польську мову відомий поет Л. Совінський) та взявся там за хліборобство». [19, С. 30-31.]

Сам Кость Петрович згадував, що у 1859 році, вступивши на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, поселився разом з В. Антоновичем на спільній квартирі. За порадою останнього записався «до польської студентської корпорації земляків Київщини, що звалася «Ukraunskagmina» і в якій був тоді окремих (конспіративний) гурток українських патріотів, до яких і я зараз пристав ще до запису в «гміну». Гурток цей був дуже впливовий в «гміні» (яка вважалася найпопулярнішою й найдемократичнішою по своїм ідеям з усіх інших студентських корпорацій у Київському університеті)... Але швидко (навесні 1860 р.) з деяких причин я мусив заявити нашому гурткові, що не можу залишитися в гміні і повинен вийти з неї, уважаючи нещирим і некоректним перебування у ній, належавши заразом і до нашого гуртка, як у стосунках з «гміною», так і між собою. Дехто з товаришів різко зганив такий крок, признаючи його нетактичним і неполітичним, але Антонович цілком згодився зі мною, признавшись усім, що він давно вже був тієї самої думки. Після цього найбільш щирі з нашого гуртка (всього 7-8 чоловік; всі же вони померли – благородні душі, лишився ще тільки я один) виписалися з «гміни» і склали зовсім самостійну організацію – правобережну «Українську громаду», яка порішила відокремитися як від поляків, так і від росіян і віддатися цілком спеціальній праці на добро рідного українського краю і народу». [19, С. 29.]

Автобіографічна записка К. Михальчука, звичайно, не може дати відповіді на всі питання, що нас цікавлять. Фраза останнього «спочатку прихильний до нас» частково засвідчує лише факт наявності певних симпатій Л. Совінського «до нас», не конкретизуючи, на жаль, до кого саме і не вказуючи коли саме польський поет їм симпатизував. Припускаємо, що К. Михальчук, говорячи про «нас», мав на увазі українську гміну.

Для підтвердження правомірності припущення, щодо визначення осіб тих, хто належав до означених Костем Михальчуком «нас», переглянемо мемуари самого Володимира Боніфатійовича. Характеризуючи студентське життя Університету св. Володимира періоду свого навчання у ньому Антонович згадував, що польська корпорація «була сильна і добре організована». [24, С. 177.] Вона «розпа-

далась на п'ять земляцтв (gmin)... Та гміна, в котру ми були записані, була гміна українська. Нам здавалось, що ми зуміємо поволі обернути цю гміну в українство. Але прийшлося тієї думки зректись». [24, С. 177.] Причин цьому майбутній історик України бачив декілька. З одного боку ворожнеча польської шляхти, з іншого – від «1860 року почала серед польського суспільства розвиватись конспірація, що приготувляла повстання. Очевидячки являлось, що культурний напрямок, який ми розвивали, не удержить більшості, і так або інакше може заплутати нас в інсуреційне діло. Зібравшись тісним кружком, ми порішили стати на ясну точку. Всім товаришам свого кружка ми предложили вибрати одно з двох: або зостатись далі при своїй роботі, і в такому разі виписатись із гміни і заснувати свою справді таки українську громаду, або кому трудно зробити той рішучий крок зостатись в гміні і розірвать з нами зв'язки». [24, С. 177.]

Продовжуючи далі свої спомини В. Антонович зазначав: «На зборі нашого кружка 15 чоловік рішились вийти з польської корпорації. З них пригадую кілька чоловік, котрі до кінця життя zostались вірними українській ідеї, це були: Рильський, Познанський, Михальчук, Баковецький і декілька інших, котрі раніше померли, або я загубив їх сліди». [24, С. 177-178.] Уже наприкінці однієї з частин своїх мемуарів Антонович сам уточнив принципово важливе для нас питання. Він зауважив: «Вертаючись до кружкових наших відносин після розриву з польською корпорацією, ми порішили прилучитися до української громади, котра вже тоді існувала». Тобто колишні хлопомани, перейшовши на бік українців, приєдналися до тієї організації, що вже існувала, а не самі створили щось якісно нове. Це принципово важливе зізнання особливо цінне у зв'язку з пошуками витоків формування Української Громади в Києві.

У кінці 50-х та на початку 60-х років XIX століття (до польського повстання 1863-1864 рр.) Антонович і Совінський, безумовно, мали чимало спільних знайомих у яких і через посередництво яких вони могли особисто спілкуватися. Одним з них був Гнат Немировський. Учень Антоновича Орест Левицький наводить цікавий факт з життя Антоновича, кінця 50-х років XIX ст. а саме спілкування з священиком Гнатом Немировським. Відвідуючи на свята та вакації своїх родичів у с. Березівці, Літинського повіту Подільської губернії він знайомиться з місцевим панотцем, що був обдарований «найкращими розумовими й моральними знатностями. Народ почитав його за святого, місцева шляхта поважала за його моральність і добрий розум». [17, С. 20.] З цих споминів ми дізнаємося, що близьким приятелем Гната Немировського був теж місцевий обиватель, відомий польський поет Леонард Совінський, що переклав на польську мову Шевченкових «Гайдамаків».

Левицький, на жаль, не вказує на тогочасний рівень стосунків Антоновича і Совінського. Разом з тим, оскільки вони були знайомі раніше, тобто з Київського університету, можна припустити велику ймовірність, якщо не двохстороннього, то, принаймні, опосередкованого, тобто трьохстороннього спілкування між ними у цей час. На користь цього свідчить те, що обидва досить приязно ставилися до панотця. Після смерті останнього 1861 чи 1862 рр. «Совінський казав над його труною дуже красну промову, а потім зложив і на хресті написав красномовний вірш». [24, С. 357] Антонович ще перед смертю о. Немировського «подав йому

щирі обітницю, що доведе до розуму його сироту – сина і стане йому за рідного батька». [24, С. 337.] Свою обітницю, як свідчать спогади О. Левицького, Володимир Боніфатійович виконав, давши власним коштом освіту сину свого приятеля.

Однозначно, що конфлікт В. Антоновича і Л. Совінського не слід розглядати лише як особистісне протистояння двох польських шляхтичів – хоча воно також мало місце. Протистояння стало наслідком світоглядних непорозумінь. Справжні причини, що його породили, набагато глибинніші і закорінені у специфічності та особливостях розвитку польської шляхетської спільноти Правобережної України. Після остаточної ліквідації Речі Посполитої у 1795 р. більшість поляків не змирилися з втратою незалежності. У XIX – на початку XX ст. національно-визвольними ідеями було перейняте майже все польське суспільство. Поляки боролися за власну державу шляхом як культурно-просвітницької діяльності, так і збройних повстань. Активним учасником національно-визвольного руху була студентська молодь. Уже наприкінці другого десятиліття XIX ст. у Віленському і Варшавському університетах створювалися таємні товариства, головною метою яких була боротьба за національне визволення і відродження Польщі. Їхня діяльність стала причиною закриття зазначених університетів і сприяла заснуванню університету Святого Володимира у Києві, який покликаний був нівелювати польські впливи на Правобережній Україні.

Перебуваючи на засланні у Щиграх (центральна Росія), Леонард Совінський у листі до свого університетського товариша Юзефа Антонія Ролле від 13 травня 1867 року дещо привідкрив завісу над історією їх взаємин з В. Антоновичем. [5.] Син доктора Антонія, який був одним з найкращих польських істориків Поділля, письменником і громадським діячем Міхал Ролле опублікував фрагменти цього послання. [15.] З нього ми дізнаємося, що Л. Совінський вважав Володимира Боніфатійовича цікавою і подекуди історичною людиною. Вони познайомилися у родині Б., де Антонович бував уматері, яка не раз гостювала у свого брата колишнього адвоката. Л. Совінському ще раніше, чотирирічним хлопчиком, довелося зустрічатися з матір'ю свого товариша, яку він запам'ятав як жінку розумну і освічену, що мала ласкавий погляд, але любила похизуватися своїми знаннями. [32, С. 265.] На час особистого знайомства Л. Совінського та В. Антоновича останній навчався в Одесі у «якомусь французькому пансіоні». [32, С. 266.] Він був «малим, з похмурим, але мислячим обличчям, який логічно і вправно, але з неприхованим небажанням, відповідав на поставлені питання». [32, С. 266.]

Леонард пригадував як він, старший на декілька років за часом перебування в Університеті Св. Володимира, запропонував студенту-медику ввести того до кола близьких йому студентів, які відрізнялися порядністю і працездатністю. Він не зрозумів, чому В. Антонович не прийняв його пропозиції, а натомість оточив себе маленькою громадою, яка у 1851-1854 роках прийняла собі назву литовської, хоча вихідців з Литви там було лише чотири п'ять чоловік. [32, С. 266-267.]

Після цього Л. Совінський на декілька років втратив усякий зв'язок з Антоновичем. Оскільки навчатися на медичному факультеті було досить складно він вважав, що студент-медик цілком віддався опануванню майбутнього фаху. Але восени 1854 року несподівано для себе Леонард зустрівся з В. Антоновичем то

його оточенням, яке «розважалося читанням найзаядліших памфлетів і пасквілів демагогічних».[32, S. 267.] На жаль, ми не знаємо, що саме читали у цьому товаристві. Автор листа лише наголошував, що все робилося в «Маратовському дусі», [32, S. 267.] тобто у дусі діячів Великої Французької революції. Симпатії до членів цього гуртка у нього не спостерігається.

Разом з тим далі читаємо: «Влітку 1855 року зробив мені Антонович пропозицію у дусі козацько-шляхетським «ktoreynięprzujalem». [32, S. 268.] Потім Л. Совінський повідомляв: «Від 1859 року я мешкав найчастіше в Києві і там ми заприятелювали з Антоновичем».[32, S. 268.] Саме тоді серед студентів почали набувати популярності хлопоманія яку, як переконував Володимир Боніфатійович перекладача творів Шевченка на польську мову, він намагався використати для досягнення вищої мети.

Свідчення Л. Совінського дещо суперечливі і неповні. Відчувається, що він сам не бажає розповідати усю правду. Можливо вона для нього була досить гіркою, крім того він не хотів наражати на неприємності близьких і дорогих йому людей. Про стосунки з В. Антоновичем читаємо наступне зізнання: «Досить довго я йому вірив – і це, власне, призводило до частих непорозумінь між молоддю і суспільством».[32, S. 268.] Але щоразу Л. Совінському все помітнішою ставала нещирість В. Антоновича, метою якого було залучення якомога ширшого кола шляхтичів для досягнення своїх цілей. Задля розпізнання правди Леонард, за його свідченнями, тісніше зблизився з колом київських хлопоманів і йому, як він вважав, вдалося зрозуміти найтаємничіші програмові засади їх діяльності. Сам політичний засланець при цьому не назвав жодного прізвища, як і складових програмних положень хлопоманів на чолі з Антоновичем. Очевидним є лише факт неприйняття ним дійсної мети частини хлопоманів, про яку він, начеб-то, дізнався.

Нам видається, що справжнім поштовхом до остаточного розриву Л. Совінського і В. Антоновича стало небажання останнього та його однодумців підтримати дії направлені на підготовку збройного повстання проти Російської імперії, яке підтримала більшість представників польського національно-визвольного руху. З листа, направленою Л. Совінським із заслання, дізнаємося, що його підозри в нещирості дій В. Антоновича виявилися, на його думку, обґрунтованими. Доповнює інформацію цікава деталь про роль «усіх відомих листів», що унеможливили примирення колишніх приятелів. Підкреслюється, що самому Антоновичу ці листи допомогли чіткіше заявити про своє життєве кредо, яке привело його до іншого табору.[32, S. 268-269.]

Нагадаємо, що у 1861 році в сьомому числі журналу «Основа» В. Антонович опублікував лист до редактора видання під назвою «Что об этом думать?». [4.] у якому автор негативно відгукувався про повідомлення «BibliotekiWarszawskiej» з приводу нібито віднайдених езуїтом Маріяном Горжковським документів, які принизливо характеризували Богдана Хмельницького й козацтво та інформації «GazetiPolskiej» щодо панахид по Шевченкові в уніатських церквах Києва та Канева. У відповідь на це Тадеуш Падалиця (Зенон Фіш) надіслав до редакції полемічну статтю, яка була опублікована у десятому числі «Основи» за 1861 рік. В. Антонович у свою чергу відповів опоненту статтею «Моя исповедь». [3.]Саме ці листи, очевидно, і мав на увазі Л. Совінський, говорячи про остаточний розрив з В. Антоновичем.

Але між ними мало місце і приватне листування. Підтвердженням цьому є виявлений нами лист В. Антоновича до Л. Совінського. Цього документа, звичайно, замало, щоб повноцінно прослідкувати історію взаємин та витоки конфлікту між Антоновичем і Совінським, але з'ясувати деякі його деталі він допоможе. Введений нами до наукового вжитку лист Володимира Боніфатійовича до свого опонента, що датується 9 січня 1861 року, лише частково проливає світло на заключну фазу цього протистояння. Очевидно, саме ця кореспонденція стала завершальним етапом, що «зафіксувала» остаточний розрив стосунків між колишніми однодумцями. Можна лише припустити ймовірність того, що лист, чи його копія, знайшли свого адресата. Нам невідома також реакція Совінського на це послання Антоновича.

Варто зазначити, що в кінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. В. Антоновичу доводилося часто (і не лише приватно, а й публічно) відповідати своїм опонентам. Характер відповіді Совінському, а також факт знаходження листа серед документів родича і колеги Володимира Боніфатійовича по університету св. Володимира професора правника Олександра Кістяківського дає певні підстави припускати можливість підготовки його до друку чи оприлюднення в інший спосіб.

Навіть не вдаючись до детального аналізу листа можна зробити деякі попередні зауваги. Дещо іронічно довірливий характер відповіді свідчить про, те, що дописувач і його адресат були у минулому добрими знайомими. Саме ця обставина, очевидно, дала Антоновичу підставу написати: «Многоуважаемый пророк! Если ты прочел твое письмо, написав его, если ты не написал его с целью извиниться пред своими панами, иезуитами, доктринерами и т.п. – в том, что они без вины и нечаянно причисляли тебя к числу народных друзей, если ты не опьянел от действия собственного раздраженного, цехового поэтического воображения, то должно полагать, что ты лишился совести и ума, пожелав распространять в публике твою корреспонденцию: совести – так-как я знаю, что до сих пор ты считал безчестным льстить шляхте и топтать народ, ума – так-как, ослепленный страстью, ты в первый раз не сумел прикрыть геральдических твоих наклонностей риторическими фейерверками».[18, Арк. 1.]

Київський хлопоман виступає на захист пригнобленого польськими панами українського народу. «Одним почерком пера, - з гнівом обурювався він, - ты осуждаешь одних на смерть и ничтожество, других, т.е. панов – возводишь в общественных богатырей, пятнаешь презрением народ (по твоим словам: голоду, всяких Петров, Грицьков и т.д.) и равняешь себя с полубогом, уничтожившим врагов шляхетства, возведшим оное на степень божества и построившим, согласно с своими утопическими планами умное и совершенное будущее из жирных и глупых панов. – О, невинность святая!». [18, Арк. 1-1зв.]

«Мы, не пророки, - продовжував далі свій звинувачувальний вирок на адресу шляхти Володимира Боніфатійович, - в настоящую минуту способны заметить у здешней шляхты лишь эгоизм – личный и сословный, обман крестьян в оценке выкупа и чиншей, равнодушие к просвещению народа, скрывающееся под более или менее патриотическую личиною, любовь к иезуитам и иезуитизму – не по убеждению, а потому, что Лойола доставляет аргументы для того, чтобы более или менее искусно прикрывать сословный интерес, и т.д.».[18, Арк. 1зв.-2.]

Удавану єдність шляхти Антонович убачає єдністю шляхтичів, що потрібна їм для експлуатації селян, а колишню Річ Посполиту «которую вы не сумели отстоять», а «теперь не можете сами возродить» [18, Арк. 2.], вважає інструментом цього панування. Він черговий раз проголошує кредо і не лише своє, але й цілої групи хлопоманів. «Хотя мы одиноки, - усвідомлює лідер української громади, - хотя ты усматриваешь смерть в груди нашей и пророчишь нам уединенную могилу, но мы действительно любим народ и не рассматривая его с крыльца панского дома, мы усмотрели в нем не одни лишь вареники, - мы видим в народе стремление к образованию, здравый ум, чистую совесть, любовь к ближнему, и веруем что он один в состоянии создать будущее – крепкое и мощное, без риторических ракет, без иезуитских софизмов, но евангельски – правдивое согласное с понятием чести личной и народной (конечно не панской)». [18, Арк. 2-2зв.]

Завершається лист проханням – застередженням. «И потому, о пророк! Остав заботу об нас, не грози нам гибелью, не рыдай над нашим уединением: ни тебе, да и ни кому из подобных тебе панов, иезуитов, шляхтичей, не суждено судить меня. – Я боюсь только одного судьи – собственной совести. – На все ваши громы и проклятья, у меня один только ответ для вашего общества – презрение и молчание; для более же честных личностей, например для тебя, сострадание, оказываемое обыкновенно детям и сумасшедшим». [18, Арк. 2зв.] Є цілком очевидним, що подальше спілкування після подібних взаємин звинувачень було неможливим.

Варто звернути увагу на ще один аргумент, який використовувався Антоновичем у його полеміці з перекладачем Шевченкових творів на польську мову. Він згадує про факт «прошення вашего представителя Горвата, о лишении могилы остатков Шевченка». [18, Арк. 2.] Коментарі у цьому випадку зайві. Тому зробимо найголовніші висновки, що випливають з аналізу цитованого вище листа. Різні бачення шляхів вирішення польського і селянського (українського) питання та відмінні погляди на постать Шевченка – стали одним з каталізаторів поглиблення непорозуміння, а потім і ворожнечі між колишніми однодумцями, які загострилися під час підготовки до польського повстання 1863-1864 рр.

У січні 1861 р. Л. Совінський був одним з керівників делегації київської студентської молоді до правління Варшавського сільськогосподарського товариства, яке готувалося провести свій з'їзд у лютому. Київська молодь пропонувала від імені з'їзду надіслати імператору Олександрові II адресу з проханням відновити Віленський університет та запровадити польську мову в школах Литви і Правобережної України. [13, С. 742.]

Бажання Л. Совінського посприяти відродженню «історичної Польщі» привело колишнього хлопомана до групи тих польських шляхтичів, які у 1862 році підготували петицію до російського царя Олександра II з проханням про адміністративне приєднання Подільської губернії до Королівства Польського. Всі учасники цієї акції, що підписали згадану петицію, були заарештовані і в адміністративному порядку вислані на територію Росії, звинувачені у «прагненні відірвати від імперії частину її провінцій». [27, – С. 46.]

Прямої доказів спілкування Антоновича і Совінського після п'ятирічного завершення останнього до Курська в 1862 р. нами, поки-що, не виявлено. Можливо, з

огляду на складні обставини часу та зміни життєвих орієнтирів його і не було. Не отримавши дозволу на поселення в українських губерніях Совінський проживав у Варшаві. Долі колишніх однодумців остаточно розійшлися. Нічого спільного, що могло їх об'єднувати, окрім минулого, у них не залишалося, чи майже не залишилося. Доктор А. Ролле, який добре знав Л. Совінського ще з студентських літ, свідчив, що на засланні туга і самотність вплинули на нього негативно. Він «піддався хворобі пияцтва, якої не міг позбутися до кінця життя».[31, –S. 28.]

Після повернення із заслання Л. Совінський продовжував плідно працювати як літератор, втілюючи в життя набуті ще в юності романтичні світоглядні принципи. На думку Марії Брацкої «поет не сприймав позитивістських гасел органічної праці».[7, С. 65.] Але чи дає це підстави вважати його «епігоном польського романтизму»?[7, С. 65.]Відповідь на це питання, на нашу думку, не є такою однозначною.

Для висвітлення досліджуваного нами питання найбільший інтерес становить драма Л. Совінського «На Україні» (1873). Спогади хлопоманської молодості, сповненої ідеалістичних мрій про відродження вітчизни напередодні Січневого повстання 1863 року та переосмислення причин поразки того патріотичного виступу поєдналися у цьому зрілому, на думку літературознавців, творі. Варто відзначити, що колишній хлопоман намагався з можливою для себе об'єктивністю унаочнити увесь трагізм ситуації, в якій опинилися різні суспільні стани Правобережної України середини ХІХ століття під час панування там революційних громадських настроїв. Додамо до цього, що Л. Совінський написав один з найкращих художніх образів В. Антоновича – спочатку свого однодумця, а потім політичного опонента. Створений після заслання цей твір засвідчив певні світоглядні зміни свого творця. Симпатії до Черниша певною мірою були симпатіями до В. Антоновича, зафіксованими у такий спосіб. Нові політичні реалії засвідчували правомірність вибору В. Антоновичем як власної стратегії, так і стратегії для українського руху, на чолі одного з напрямків якого він стояв. Тепер культ Шевченка став для нього одним з наріжних каменів і визначальних елементів нової українофільської ідеології.

Знакова постать Леонарда Совінського – польського поета, драматурга, есеїста, знаного хлопомана безумовно заслуговує на увагу науковців не лише своїм протистоянням і критикою поглядів Володимира Антоновича. Цікава вона тим, що як цілком слушно підкреслює М. Брацка, «є яскравим прикладом людини помежів'я: епох, народів і культур, суспільних класів».[7, С. 64.]

Наші герої (В. Антонович і Л. Совінський) були сучасниками декількох періодів польсько-українського взаємопізнання, коли ставлення до України і її усвідомлення різнилися. Ім вдалося пожити як у романтичному, так і пост романтичному періодах. Обоє застали і встигли поспілкуватися з представниками першого покоління української школи польських романтиків на творах яких вони виховувалися. Л. Совінський у 1857 році відправився подорожувати Європою. Відвідав Австрію, Італію, Францію, Бельгію, Саксонію. У Парижі він познайомився з представниками української школи в еміграції С. Гощинським та Б. Залеським. Ця обставина відіграла важливу роль в його житті та творчості. Під впливом С. Гощинського і Б. Залеського, як вважає В. Колесник, він примкнув до української школи польських романтиків і до кінця життя був її гідним представником.[13, С. 741.]

Загально визнано, що біля витоків козакофільства у польській літературі стояли Юзеф Богдан Залеський і Міхал Чайковський. Перший був кумиром Л. Совінського, а другий привів до українофільства В. Антоновича.[14.] Для обох польських романтиків тема козацтва стала домінуючою. «І хоч їхнє літературне оформлення та ідеологічний кут зору можуть великою мірою різнитися, для обох козацтво стає основним моментом їх само окреслення як письменників», – вважав Г. Грабович.[10, С. 173.] Однак, польські романтики разом зі своїми послідовниками, так і тими, хто перебував деякий час під їх впливом, навіть з огляду на їх козакофільство, бачили різних козаків і різну Україну.

У своїх «Мемуарах» В. Антонович згадував про свої зустрічі з відомим романтиком і козакофілом Міхалом Чайковським учителем якого був, начеб-то, його батька Боніфатій Антонович.[24, С. 159.] Володимир Боніфатійович свідчив, що образи козаків з творів М. Чайковського «засіли мені глибоко в душу й ніколи не стерлись, положивши першу підвалину українофільства».[24, С. 168.]

На думку Г. Грабовича третій, постромантичний період, польсько-українських літературних взаємин є найскладнішим для розуміння. Однією з найважливіших його рис стало те, що «польська сторона вперше починає систематично звертатися не лише до українських справ, історії, фольклору, але й до української літератури як такої. Зрозуміти, що в центрі уваги є Шевченко».[10, С. 157.] Слід особливо наголосити, що Л. Совінський ще у рік Шевченкової смерті опублікував дослідження про поезію Кобзаря разом з перекладом «Гайдамаків» у додатку, у якому засвідчив своє бачення геніального Українця.

У той час, коли культ Шевченка ставав для Антоновича і нового покоління українофілів одним з елементів їх ідеології, об'єднуючи минуле, сьогодення і майбутнє, для Совінського він залишився лише спогадом про минуле. Занадто різняться між собою світоглядні засади позитивіста В. Антоновича і романтика Л. Совінського. Постать Шевченка допомогла хлопману Антоновичу стати українофілом і залишитися ним протягом усього життя. Совінський, навіть з огляду на певні симпатії до українського народу, не пішов шляхом Антоновича і наближеного кола його однодумців, а залишився на польських національно-державницьких позиціях. «Історична Польща» виявилася йому ближчою ніж тогочасна Україна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акты о козаках (1500-1648) / [передм.В. Антоновича] // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1863. – СХХ+432 с.
2. Андрейцев В., Микола Іванішев / В. Андрейцев, В. Короткий. – Київ: Прайм, 1999. – 221 с.
3. Антонович Владимир Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке «Основы» «Что об этом думать?» и письма пана Падалицы в X книжке / Владимир Антонович // Основа. – 1862. – № 1. – С. 83-96.
4. Антонович Владимир Что об этом думать? Письмо к редактору из Киева (7 июля 1861) / Владимир Антонович // Основа. – 1861. – № 7. – С. 7-13.
5. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: Життя, діяльність, творчість. – 2-го вид. / С.Е. Баженова. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 180 с.
6. Беліна-Кенджицький Юліан У Шевченка в Києві. 1846 р. / Юліан Беліна-Кенджицький // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В.Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – С. 153-159.

7. Брацка Марія Літературні образи хлопоманії і громадівства у творчості Леонарда Совінського / Марія Брацка // Київські колоністичні студії. – Київ, 2008. – Т. X. – С. 64.
8. Бутич І. Антонович Володимир Боніфатійович / І. Бутич // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – Київ, 1999. – Вип. 1. (19 ст. – 1930-і рр.) – С. 12-18.
9. Гогель Н.В. Иосифат Огрызко и Петербургский революционный ржонд в деле последнего мятежа // Н.В. Гогель. – 2-е изд. – Вильно, 1867. – 221 с.
10. Грабович Григорій До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Григорій Грабович. – Київ: Основи, 1997. – 604 с.
11. Желєзняк Микола «Я піду туди, куди піде мій народ...» / Микола Желєзняк // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 24-28.
12. Журба О.І. Київська Археологічна комісія. 1843-1921. Нарис історії і діяльності. / О.І. Журба. – Київ: Наукова думка, 1993. – 186 с.
13. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / Вікторія Колесник. – Вінниця: ВМПО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
14. Короткий В.А. Міхал Чайковський і Володимир Антонович: «Українська школа» польської романтичної літератури і становлення українофільства: монографія / Віктор Короткий. – Вінниця, ТОВ «Налан-ЛТД», 2015. – 176 с.
15. Короткий Віктор Книга, що об'єднує народи. Видатна пам'ятка польської історіографії // Міхал Ролле Афіни Волинські. Нарис з історії освіти у Польщі / Віктор Короткий. – Київ: Либідь, 2007. – С. I-XVII.
16. Левицький О.И. Пятидесятилетие Киевской Комиссии для разбора древних актов. Историческая записка ее деятельности (1843-1893). / О.И. Левицький. – Киев, 1893. – 140 с.
17. Левицький Орест Сторінка з життя Володимира Антоновича / Орест Левицький // ЛНВ.-1913.-Кн.4.- С.20-27.
18. Лист В. Антоновича до Л. Совінського // ІР НБУВ НАНУ. – Ф.1. – Спр. 69191. – Арк.1-2 зв.
19. Михальчук К. Автобіографічна записка К. Михальчука / К. Михальчук // Київська старовина.-1994.-№ 6.-С.29-32.
20. Ответ Киевской комиссии для разбора древних актов на обвинения некоторых газет и журналов по поводу выхода в свет 2-й части Архива Юго-Западной России. – Киев, 1861. – 49 с.
21. Послужной список сверхштатного заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св. Владимира Владимира Бонифатиевича Антоновича // Державний архів м. Києва(ДАК). – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4767. – Арк. 9, 19-27.
22. Пыпин А. Эпизоды из литературных отношений малорусско-польских. Хлопомания / Александр Пыпин // Вестник Европы. – 1886. – Кн. 3 (март). – Т. 1. – С. 317-336.
23. Ректори Київського університету. 1834-2006 / В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська та інш. – Київ: Либідь, 2006. – 336 с.
24. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / Упоряд. Віктор Короткий, Василь Ульяновський. – Київ: Заповіт, Т. 1. – 448 с.
25. Ткаченко М. Археографічні студії Володимира Антоновича / М. Ткаченко // Український археографічний збірник. – 1930. – Т. 3. – С. 325-346.
26. Ульяновський В.І. Володимир Антонович: образ на тлі епохи / В.І. Ульяновський, В.А. Короткий. – Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 218 с.
27. Bobrowski T. Pamietnik moyego zycia. Wspomnienia wieku dojrzałego; opracował, wstępem I przypisami opatrzył St. Kieniewicz / T. Bobrowski T. 2. – Warszawa, 1979. – 746 s.
28. Lasocki Wacław Wspomnienia z mojego zycia / Wacław Lasocki. – Krakow, 1933. – Т. 1. Wkrau. – 495 s.
29. Plug A. Leonard Sowinski / Adam Plug // Klos. – 1884. – № 1015. – S. 389.
30. Rawita-Gawronski Fr. Rok 1863 na Rusi. Ukraina, Wolyn, Podole / Fr. Rawita-Gawronski. – Т. 2. – Lwow, 1903. – 356 s.
31. Rolle A. Leonard Sowinski / A. Rolle // Tygodnik ilustrowany. – Warsawa, 1888. – № 262. – S. 28.
32. Rolle Michal In illo tempore. Szkice historyczno-literackie; Przedm. J. Kallenbocha // Michal Rolle. – Brody-Lwow, 1914. – 274 s.
33. Taborski R. Leonard Sowinski / R. Taborski // Polski Slownik Biograficzny. – Warszawa – Krakow, 2002. – Т. XLI/1. – S. 9-12.